

Jaap van Osta

Savoye en het Risorgimento

Over de plaats van de monarchie in de Italiaanse geschiedenis

In dit artikel neemt Jaap van Osta de mythe rondom Victor Emmanuel II onder de loep als illustratie van het omstreden karakter van het eenwordingsproces in Italië.

In 1998 startte de prestigieuze Bolognese uitgeverij *Il Mulino* de publicatie van een historische reeks rond het thema 'de Italiaanse identiteit'. Het project, dat nog altijd loopt, wil het verhaal vertellen 'hoe de Italianen door toedoen van hun geschiedenis geworden zijn wat zij nu zijn', in de hoop dat zij daarmee meer inzicht krijgen in 'de oorsprong, de inhoud en de zin van hun individuele en collectieve identiteit'.¹ Met dat inzicht is het nog altijd droevig gesteld. Dat bewijst het publieke debat over de nationale identiteit dat, aangezwengeld door president Ciampi en ongetwijfeld geïnspireerd door het rampscenario van een mogelijke afscheiding van het Noorden, al vele jaren hoog op de politieke agenda prijkt. Het Bolognese initiatief beoogt vanuit een historische invalshoek een bijdrage te leveren aan dit debat. Het doet dat op een wijze die herinneringen oproept aan het fameuze *lieux de mémoire*-project, het Franse onderzoeksproject naar de oorsprong van de 'vaderlandse herinneringen' dat in Italië pas laat, en bovendien slechts op bescheiden schaal navolging gekregen had.²

Met dat historisch onderzoek naar nationale identiteit en collectief geheugen in Italië is trouwens iets vreemds aan de hand. Terwijl in het geschiedenisonderwijs op de middelbare school vanouds buitengewoon veel aandacht wordt besteed aan het *Risorgimento*, de historische periode waarin het tegenwoordige Italië als eenheidsstaat ontstond, blijken toch

1 Intro door: Ernesto Galli della Loggia, *L'identità italiana* (Bologna 1998) 0.

2 De Italiaanse bijdrage staat op naam van Mario Isnenghi, hoogleraar contemporaine geschiedenis aan de universiteit van Venetië en directeur van het Dipartimento di Studi Storici aldaar. Mario Isnenghi ed., *I luoghi della memoria. I. Simboli e miti, II. Strutture ed eventi dell'Italia unita, en III. Personaggi e date dell'Italia unita* (Rome en Bari 1996-1997).

Vittorio Emanuele II. Uit : D.M. Smith, *Italy and its monarchy* (Londen en New Haven 1989) 36.

maar weinig historische figuren uit die tijd blijvend in het geheugen van de Italianen te zijn binnengetreten.³ De verklaring hiervoor moet vermoedelijk gezocht worden in het karakter van het *Risorgimento* zelf. Dat was een tijd van tegenstellingen en strijd, méér dan van eensgezindheid en vastberadenheid. Het verhaal van de Italiaanse eenwording kent dan ook overwinnaars én verliezers. Het kan beleefd en herdacht worden als moment van nationale emancipatie en bevrijding, maar ook als blijvende vorm van expansie en onderdrukking. Om die reden zullen de grondleggers van de Italiaanse natiestaat altijd omstreden blijven en nooit de helden kunnen

3 Onder de herinneringen die Isnenghi verzamelde, treffen we maar drie figuren uit het *Risorgimento* aan: Mazzini, Garibaldi en Victor Emmanuel II. Cavour, de grondlegger van de Italiaanse eenheidsstaat, ontbreekt.

zijn van iedereen.

Het historisch onderzoek naar het *Risorgimento*, scharnierperiode in de Italiaanse geschiedenis, heeft heel lang last gehad van het uitgesproken politieke karakter van die tijd. Er was een 'officiële', liberaal getinte versie, die de eenwordingsstrijd heroïseerde en daarbij het nodige wegliet of toedekte. Daardoor miste het verhaal diepgang en overtuigingskracht, bijvoorbeeld omdat het pijnlijke thema van de botsende karakters van de protagonisten onaangeroerd bleef. Dat veranderde pas toen een niet-Italiaan, de Britse historicus Denis Mack Smith, er een boekje over open deed.⁴ De huidige generatie Italiaanse historici heeft tenminste de verdienste dat zij de vele staaltjes van mystificatie en geschiedvervalsing, waaraan de politieke klasse van het *Postrisorgimento*, de tijd die daar meteen op volgde, (en ook nog daarna) zich bezondigd had, inmiddels fijntjes heeft blootgelegd.⁵ In dit artikel wil ik één van die mystificaties onder de loep nemen. Het betreft één van de hoofdrolspelers van het *Risorgimento*, die ook daarna voorbestemd was een rol van betekenis te spelen in de nieuwe staat: Victor Emmanuel II. Hij was ten tijde van het *Risorgimento* koning van Sardinië en het was in zijn naam dat in 1859 de oorlog uitbrak die zou leiden tot het ontstaan van de Italiaanse eenheidsstaat waarvan hij de eerste koning werd. De Italianen zagen in hem de nationale unificator of, zoals hij na zijn dood in 1878 officieel heette, de '*gran re*' ('grote koning'). Maar dat beeld klopt niet. De wijze waarop het populaire beeld van Victor Emmanuel II als de vader des vaderlands na 1861 ontstond, zegt iets over de moeizame ontstaansgeschiedenis van de Italiaanse staat en het streven van de machthebbers om de staatsinstellingen, die uiterst wankel waren, te versterken met behulp van een vertekend beeld van het verleden.

Victor Emmanuel II: de schepping van een mythe

Toen koning Victor Emmanuel II in januari 1878 overleed, greep de regering deze gelegenheid aan om de eerste koning, die in de tijd dat hij koning van Italië was geweest nooit grote indruk had gemaakt, een blijvende ereplaats

- 4 Denis Mack Smith, *Cavour and Garibaldi, 1860* (Cambridge 1954) en vooral *Victor Emanuel, Cavour and the Risorgimento* (New York en Oxford 1971) brengen de tegenstellingen en ruzies tussen de hoofdrolspelers haarscherp in kaart.
- 5 Toonaangevend in dit opzicht is Umberto Levra, *Fare gli italiani. Memoria e celebrazione del Risorgimento* (Turijn 1992). Zie voorts: Bruno Tobia, *Una patria per gli italiani. Spazi, itinerari, monumenti nell'Italia unita, 1870-1900* (Rome en Bari 1991) en Giovanni Belardelli e.a., *Miti e storia dell'Italia unita* (Bologna 1999).

te geven in de galerij van nationale grootheden. Besloten werd het stoffelijk overschot van de vorst niet bij te zetten in de familiecrypte van de basiliek van Superga in Turijn, maar in het Pantheon in Rome. Zo werd Rome, sinds kort de nationale hoofdstad, het toneel van de plechtige staatsbegrafenis die, omdat het de eerste gelegenheid was waarop de jonge staat officieel naar buiten trad, op een grandioos spektakel uitdraaide. De regering had gehoopt dat ze de andere nationale held, Garibaldi, in het overheersende klimaat van vaderlandslievend *embrassons-nous* kon verstrikken, maar daarin slaagde ze maar ten dele. Het was een aanwijzing dat de herinnering aan het *Risorgimento* de Italianen nog altijd niet verenigde, maar verdeeld hield. Veelzeggend was ook dat een prijsvraag, nog datzelfde jaar uitgeschreven door de gemeenteraad van Turijn voor het beste opstel over het leven van de koning, bedoeld om op de scholen te verspreiden, op het laatste moment niet doorging: de jury weigerde een winnaar aan te wijzen omdat in haar ogen 'in geen [van de ingezonden opstellen] de persoon van koning Victor Emmanuel prominent genoeg aanwezig was'.⁶

Er was dus nog veel uit te leggen, en dat gebeurde ook. De Savoyaardse versie van het *Risorgimento*-verhaal werd verheven tot canon van de vaderlandse geschiedenis. Ze groeide uit tot ideologie en politiek programma tegelijk, als onderdeel van het streven om het Italiaanse volk van bovenaf te verenigen.⁷ In de herschreven geschiedenis (een mooi voorbeeld van *invention of tradition*) was een prominente plaats ingeruimd voor de koning van Sardinië. Hij gold als de man van de Voorzienigheid die met straffe hand het Italiaanse volk had geleid op de weg naar de nationale eenheid. Deze voorstelling werd in de jaren zeventig en tachtig verbreid in een eindeloze reeks biografieën, gelegenheidsgeschriften en pamfletten (alleen in 1878 verschenen er al meer dan zeshonderd boeken gewijd aan de koning) en voorts zichtbaar gemaakt in de vorm van nationale monumenten - meestal pompeuze ruitersstandbeelden van de koning. In 1884 werd ter gelegenheid van de vijfentwintigste verjaardag van de bevrijdingsoorlog een pelgrimstocht gehouden naar de graftombe van de 'gran re'. Het organisatiecomité, bestaande uit notabelen afkomstig uit alle delen van het land, wilde daarmee 'de dankbaarheid tot uitdrukking brengen van het Italiaanse volk jegens het

6 Levra, *Fare gli italiani*, 17-19 en 130-135.

7 Zie Francesco Luciani, 'La "monarchia popolare". Immagine del re e nazionalizzazione delle masse negli anni della Sinistra al potere (1876-91)', in: Filippo Mazzonis ed., *La Monarchia nella storia dell'Italia unita. Problematiche ed esemplificazioni*. "Cheiron", 25 (1996), 141-188.

Huis van Savoye en de Hoogste Patriotten die een bijdrage hadden geleverd aan het werk van de Grote Koning'. Aan de manifestatie namen ruim 68.000 pelgrims deel die, naar de hoofdstad gelokt met speciale tarieven voor trein en boot, in een kilometerslange optocht dwars door de stad richting Pantheon trokken. Elf jaar later, op de vijftiengste verjaardag van de inname van de Porta Pia, organiseerde de regering zelf een soortgelijke nationale manifestatie rond de onthulling van het Garibaldimonument op de Gianicolo in Rome.⁸ De accentverschuiving was onmiskenbaar: in de tempel van de nationale geschiedenis nam Victor Emmanuel II niet langer meer alleen een ereplaats in; Garibaldi, 'de man van het volk', had nu een plaats *naast* de koning gekregen.

De officiële erkenning van Garibaldi als nationale held kwam in feite neer op de mislukking van de legalistische interpretatie van het *Risorgimento*, als tegengesteld aan de populistische interpretatie die in Garibaldi de voornaamste held zag. Voortaan zou het streven erop gericht zijn de twee interpretaties met elkaar te verzoenen.⁹ Deze afloop was in zekere zin onvermijdelijk, aangezien de kunstmatige opwaardering van de koning niet bestand was tegen de toets van het verleden. Dat beseften de voorstanders ervan ook, hetgeen onder meer blijkt uit pogingen, meestal met succes ondernomen, om documenten die licht konden werpen op de rol van Victor Emmanuel II, uit de Rijksarchieven te lichten en in het Koninklijk Huisarchief weg te stoppen.¹⁰ Dat gebeurde enkel om te voorkomen dat, in de woorden van een boze historicus, 'het Huis van Savoye met de b... bloot zou gaan'.¹¹ In de mystificatie van het *Risorgimento* was de koning de

8 Bruno Tobia, *Una patria per gli italiani*, 100vlg. en 143vlg.

9 De achteruitgang van de waardering voor de eerste koning valt goed af te meten aan de verminderende belangstelling voor de bouw van nieuwe monumenten te zijner ere. De onthulling, in 1896, van het ruitersstandbeeld van Victor Emmanuel II in Milaan, waartoe al in 1878 was besloten en waarvoor in 1880 het definitieve ontwerp was goedgekeurd, ging met demonstraties gepaard, terwijl het kolossale 'nationale' monument dat in Rome moest verrijzen en dat eveneens dateert uit 1878, pas in 1911 gereedkwam toen niemand er nog blij mee was. De architect had zijn ontwerp vele malen bijgesteld en op het laatst nog voorgesteld het ruitersstandbeeld van de koning maar helemaal weg te laten, maar dat had men niet aangedurfd. Zie: Bruno Tobia, *L'Altare della Patria* (Bologna 1998).

10 Daar zijn ze altijd bewaard gebleven en in 1946 zijn ze met de laatste koning, Umberto II, mee in ballingschap gegaan. Pas na diens overlijden (1983) werden ze bij testament aan de Italiaanse staat overgemaakt, en momenteel bevinden ze zich in het Staatsarchief van Turijn.

onzekere factor: hij was namelijk niet wie hij had moeten zijn.

Een avonturier op de troon

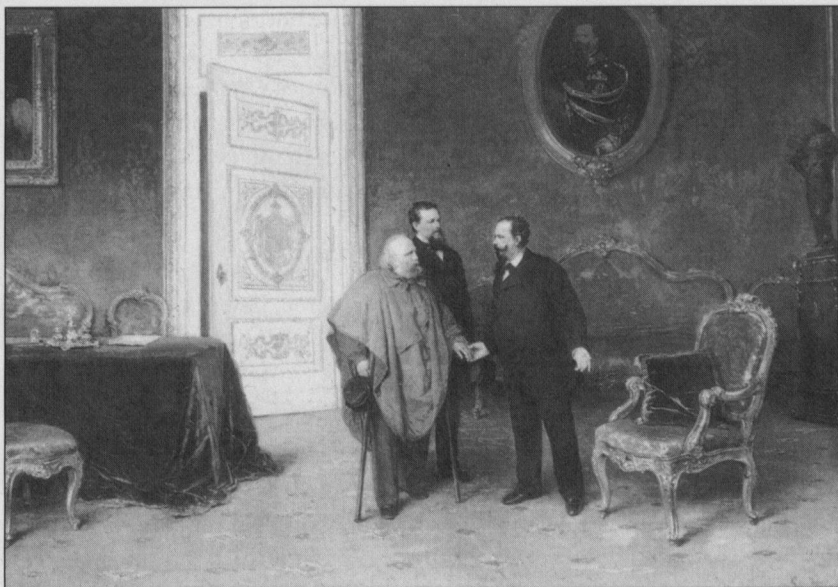
In zijn recente studie *La Monarchia e il Risorgimento* merkt Filippo Mazzonis op dat de rol van Savoye in de Italiaanse historiografie altijd zwaar onderbelicht gebleven is. Daardoor kon de indruk ontstaan dat die rol steeds marginaal geweest is, maar dat was beslist niet zo. De Savoyes hebben zolang ze op de Italiaanse troon zaten een 'doorslaggevende rol' gespeeld – die rol is echter systematisch doodgezwegen, vroeger omdat het te riskant was om erover te schrijven en later, na de val van de monarchie, omdat de kwestie niet langer als relevant beschouwd werd.¹² Mazzonis, die graag alle Savoye-koningen onder de loep had willen nemen om zo een totaalbeeld te krijgen van de rol van de monarchie in de Italiaanse geschiedenis, overleed nog voordat hij zijn studie had kunnen voltooien, zodat zijn onderzoek niet verder gaat dan de regering van de eerste koning. Het oordeel dat hij velt, is hard. Na de eenwording had de monarchie de taak een 'nationaal bewustzijn te creëren onder de Italiaanse volksmassa', maar daar is niets van terechtgekomen, vindt hij. En hij legt de schuld daarvoor geheel bij de eerste koning.¹³

Victor Emmanuel II (1849/1861-1878) dankt zijn reputatie van held van het *Risorgimento* aan het feit dat hij het initiatief genomen heeft tot de tweede, beslissende bevrijdingsoorlog. Daarbij wordt steeds verwezen naar zijn toespraak van 10 januari 1859 in het Piëmontese parlement, waarin hij nadrukkelijk verklaarde niet ongevoelig te zijn voor de '*grido di dolore*', de smartkreten van mensen in heel Italië die onderdrukt werden en hun hoop gevestigd hadden op Piëmont. Deze uitspraak, die bedoeld was als aankondiging van de hervatting van de nationalistische koers van de Piëmontese buitenlandse politiek, gold als bewijs van zijn bekering tot de zaak van het Italiaanse nationalisme. In werkelijkheid was daarvan geen sprake. De koning is nooit nationalist geworden, eenvoudig omdat hij principieel niets van ideologieën moest hebben (dat gold trouwens voor de meeste monarchen van toen). Hem interesseerde het nationalisme enkel in de mate waarin het dienstbaar gemaakt kon worden aan de belangen van

11 Citaat Levra, *Fare gli italiani*, 295.

12 Filippo Mazzonis, *La Monarchia e il Risorgimento* (Bologna 2003), 9-10, 59 en 66.

13 Ibidem, 9 en 149-150.

Garibaldi bezoekt op 30 januari 1875 Vittorio Emanuele II. Uit: D.M. Smith, *Italy and its monarchy* (Londen en New Haven 1989) 37.

zijn Huis. En die belangen waren gericht op expansie. Had niet een van de voorgangers van Victor Emmanuel II, Karel Emmanuel III (1701-1773), ooit beweerd dat de Savoyes maar één doel voor ogen hadden, te weten Italië beetje bij beetje 'als een artisjok' op te eten? Het gematigde programma, waarmee de *moderati* de Italiaanse zaak na het debacle van 1849 uit het slop wilden halen, beantwoordde geheel aan dit traditionele expansiestreven: het mikte namelijk op de vorming van een Italiaanse staat in het Noorden, wat op niets anders neerkwam dan een vergroot Piëmont. De koning kon een dergelijk programma moeilijk naast zich neerleggen en dat was hij ook beslist niet van plan te doen. Hij was van nature een avonturier (zijn bijnaam '*re galantuomo*', waarmee hij de geschiedenis is ingegaan, dateert al van 1849), iemand die zich totaal niet bekommerde om de legitieme rechten van wie dan ook. In 1855, toen hij een rondreis langs de Europese hoofdsteden maakte om sympathie te kweken voor de Italiaanse zaak, viel hij al op vanwege zijn ruwe manieren en ongepolijst taalgebruik. Tegen de Britse koningin Victoria zei hij dat hij, als hij geen oorlogen kon voeren, net zo lief het klooster in zou gaan.¹⁴

14 Elizabeth Longford, *Victoria R.I.* (Londen 1964) 256 (dagboekantekening 4 december 1855).

De oorlog, die hij in naam van het Italiaanse nationalisme voerde, heeft de koning het nodige krediet bezorgd, waarbij men gemakshalve door de vingers zag dat hij enkel door dynastieke ambities werd gedreven; het was hem louter te doen om zijn persoonlijke macht en de roem van zijn Huis, en niet om de nationale zaak. Mazzini, de geestelijke vader van het Italiaanse nationalisme, had hem zijn gang laten gaan, maar was na afloop diep teleurgesteld. 'Nee', zo schreef hij in 1862:

'de monarchie kan Italië niet verwezenlijken. En ... mocht ze er al [ooit] in slagen alle [ontbrekende] gebieden te veroveren, dan nog zouden we van Italië alleen de vorm hebben, maar niet de ziel, droom van ons leven, doel van ons handelen.'¹⁵

Wie hem ook zijn gang had laten gaan, was Cavour, de grote staatsman die zich ten doel gesteld had de nationale revolutie in een veilige, conservatieve haven te loodsen, ofschoon dat, met de onbesuisde koning aan het roer nog knap lastig was geweest. De twee lagen elkaar volstrekt niet. Victor Emmanuel II wantrouwde zijn minister, volgens Rosario Romeo, de biograaf van Cavour, omdat hij gedreven werd door een 'onbedwingbare haat' jegens de man die hem intellectueel veruit de baas was.¹⁶ De koning, van nature een man van daden, zag de bedachtzaamheid van zijn eerste minister aan voor lafheid en in zijn roekeloosheid en ongeduld gokte hij liever op Garibaldi, de man die er niet voor terugdeinsde om in heel Italië tot Rome aan toe opstanden uit te lokken.

Conclusie

Iedere Italiaan kent de verzuchting van Massimo D'Azeglio, voorvechter van de nationale eenheid, gedaan op het moment van het ontstaan van de Italiaanse staat in 1861: 'L'Italia è fatta, restano a fare gli italiani.' ('Italië is af, maar nu moeten de Italianen nog gemaakt worden'). Die beroemde, veel geciteerde uitspraak getuigt van het dubieuze karakter en de onverwachte afloop van de eenwordingsstrijd. Maar ze is evengoed indicatief voor het twijfelachtige resultaat van de hele onderneming. De vraag die velen zich destijds stelden, en D'Azeglio stelde hem hardop, luidde: zou de nieuwe staat, die meer bij toeval dan met opzet en vooral ook tégen de zin van de

15 Giuseppe Mazzini, *Scritti politici* III (Turijn 1976) 515.

16 Rosario Romeo, *Cavour e il suo tempo* (3 dln. Rome en Bari, 1969-1984). Dezelfde conclusie in idem, *Vita di Cavour* (Rome en Bari 1990).

democraten van Mazzini tot stand gekomen was, kunnen overleven? Cavour, de grondlegger van de staat, had zijn twijfels gehad, maar hij was kort na de proclamatie ervan op 6 juni 1861 plotseling overleden. Door het wegvallen van de Piëmontese staatsman, die veel respect in Europa genoten had en daarom de aangewezen persoon geweest was om het nationale bouwwerk (ook internationaal allesbehalve solide) te voltooien, kwam die taak haast vanzelf bij de koning terecht, vanwege zijn positie als staatshoofd maar ook vanwege de prominente rol die hij in het *Risorgimento* had gespeeld.

Het moment waarop de Italiaanse monarchie ten tonele verscheen, viel midden in een tijd waarin de Europese monarchie in een identiteitscrisis verkeerde. Met de stelselmatige achteruitgang van de politieke macht van de Kroon in een groot aantal landen werd overal nagedacht over de functie van het koningschap, waarbij de nadruk kwam te liggen op de sociale rol in plaats van de politieke rol: koningen, zo begon men hoe langer hoe meer te denken, waren er om de binnenlandse tegenstellingen te verzoenen en de natie bijeen te houden. Hoe zij dat het beste konden doen, daar was men in de jaren zestig nog lang niet uit - de nieuwe vormen van representatie die aan de nationale symboolfunctie van de monarchie uitdrukking moesten geven zouden pas veel later, in loop van de jaren zeventig en daarna, worden 'uitgevonden' - , maar het was zonneklaar dat er op dit vlak voor de Italiaanse koning een wereld te winnen was. Zo deed Angelo Camillo De Meis, een patriot in hart en nieren, in 1868 een hartstochtelijk beroep op de koning om zijn constitutionele verantwoordelijkheden ter harte te nemen en een beslissende bijdrage te leveren aan het noodzakelijke proces van *nation building*. Volgens De Meis had het *Risorgimento* het Italiaanse volk niet echt verenigd en het kwam er nu op aan dat de koning, als leider van de natie, een bemiddelende rol zou spelen om het 'lagere volk' te verzoenen met het 'hogere volk'. Maar dan moest Savoye zich wel identificeren met de natie.¹⁷

Dat laatste was nu juist het probleem: ten tijde van het *Risorgimento* had Victor Emmanuel II er steeds blijk van gegeven dat hij de natie eerder met de dynastie identificeerde dan andersom, en daarna was hij niet bijgedraaid. Zo had hij het niet nodig gevonden om zijn naam aan de nieuwe staatkundige situatie aan te passen, en koning *der Italianen* wilde hij al helemaal

17 De oproep, gedaan in de vorm van een essay onder de titel *Il Sovrano*, verscheen oorspronkelijk in de *Rivista Bolognese* en is later door Benedetto Croce opnieuw uitgebracht. A.C. De Meis, *Il Sovrano. Saggio di filosofia politica con riferenza all'Italia* (Bari 1927). De Meis, van beroep huisarts, was een vooraanstaand filosoof.

niet zijn: die benaming, door de democraten in het nationale parlement voorgesteld, klonk hem veel te revolutionair in de oren! Omdat hij nooit nationalist geworden was, beschouwde hij het ook niet als zijn opdracht om de Italianen met elkaar en met de nieuwe staat te verzoenen. Vandaar dat hij het niet nodig vond om kennismakingsbezoeken af te leggen in de verschillende delen van zijn nieuwe rijk. Ook bij officiële plechtigheden liet hij meestal verstek gaan en toen Rome in 1870 eindelijk de hoofdstad van Italië werd, vertikte hij het domweg om daar te gaan wonen. Deze institutionele ongevoeligheid kwam niet voort uit luiheid of onverschilligheid maar had, zoals wij gezien hebben, een diepere oorzaak. Die betrof de manier waarop hijzelf tegen de eenwording van zijn land aankeek. Dat die nooit veranderd was bleek in 1870 toen eerste minister Quintino Sella hem in het Pitti-paleis te Florence de uitslag van het referendum over de aaneensluiting van Rome kwam brengen. De Romeinen hadden massaal voorgestemd en de minister was opgetogen. Maar de koning niet. Hij haalde zijn schouders op en zei in onvervalst Piëmontees dialect: 'Ca staga ciutu; am resta nen aut che tirem un coup de revolver; per l'on c'am resta da vive ai sarà pi nen da piè.' ('Hou erover op! Nu kan ik me alleen nog maar voor m'n kop schieten, want er valt verder niets meer te halen').¹⁸

Victor Emmanuel II heeft de nationale eenwording nooit anders gezien dan een '*conquista regia*', een verovering in naam van het Huis van Savoye. De nationale gedachte, die eraan ten grondslag lag, weigerde hij botweg te aanvaarden. Daarmee heeft hij bijgedragen aan het omstreden karakter van het *Risorgimento*, waardoor deze historische periode heel lang een splijtzwam van de Italiaanse natie zou blijven in plaats van een bindmiddel.

Savoye en Italië, het is nooit wat geworden tussen die twee.

18 Ferdinando Martini, *Confessioni e Ricordi, 1859-1892* (Milaan 1928), 152-153. Sella noemde Victor Emmanuel II dan ook consequent de laatste van de generatie van veroveraars.